

Marraanse geneesheren te Antwerpen

JP. Tricot

“Sefarad” en de Joodse Iberische artsen tot 1492.

Het is rond 586 vóór Christus dat de Joden, die voor Nabuchodonosor vluchtten, zich voor het eerst op het Iberische schiereiland (Sefarad) vestigden. Een eerste maal werd de rust van de joodse gemeenschap verstoord in de loop van de IV° eeuw na Christus, wanneer het Christendom tot officiële staatsgodsdienst van het Romeinse Rijk verheven werd. Verschillende concilies geboden de verdrijving der Joden. Op de christelijke vervolgingen volgden deze van de Arabieren die in de loop van de VIII° eeuw Spanje inpalmden. Kort nadien ontstond er een periode van vrede : van de X^o tot de XIV° eeuw verwierf zowel in het musulmaanse als in het christelijke Spanje de Joodse gemeenschap volop het recht te leven als Jood en als Spanjaard.

Hun bekendste functie was deze van bankier. Zo leenden zij soms aanzienlijke bedragen aan de Spaanse en Portugeese koningen. Zij mochten immers deelnemen aan het openbaar bestuur, zowel als diplomaat of als persoonlijke raadgever van de vorst.

Ten gerieve van de Christenen vertaalden de Joden de arabische teksten, hetgeen ook zeer belangrijk geweest is voor de verdere verspreiding, niet alleen van de arabische geneeskunde, ook van de vroegere Hippocratische en van de Galenische. De Iberische Joodse geneesheren hebben een grote bijdrage geleverd aan de ontwikkeling van de geneeskunde. Talrijke Joodse intellectuelen waren artsen. Averechts kon men even goed stellen dat alle Joodse geneesheren ook tegelijk rabijn, filosoof en schrijver waren.

Elke Iberische vorst, zowel in Spanje als in Portugal, welke ook de generatie weze, kon beroep doen op zijn Joodse hofarts. Daar waar te Montpellier, stad die alsdan gelegen was in de Staten van Aragon, de Joden toegang hadden tot de universiteit om er, zoals de Christenen, de titel te behalen van licentiaat en van dokter, was de toestand enigszins anders te Salamanca. Veel Spaanse Joden voltooiden echter hun artsenopleiding te Montpellier. Ook studeerden en werkten de Joodse artsen hun vorming onderling af en wisselden zij elkaars ervaringen. Zij genoten een bijzondere faam als oogartsen. En alhoewel zij natuurlijk niet in staat waren om de XIV° eeuwse pestepidemiën te voorkomen, formuleerden zij kostbare hygiënische voorschriften en waren zij buitengewoon handig om wonden te behandelen en te helen.

Dit kon echter niet voorkomen dat er in 1492 een nooit geziene golf van antisemitisme doorheen het gehele Iberische schiereiland woedde, zowel in Spanje als vijf jaar nadien in Portugal, en dit op een ogenblik dat de pest, de zwarte dood, de bevolking nog steeds dramatisch verder uitdunde. Ook op andere vlakken was 1492 een belangrijk jaar in de Spaanse geschiedenis. Niet alleen werd toen de Nieuwe Wereld door Christoffel Columbus, die optrad in opdracht van de Spaanse vorsten, ontdekt. Tevens betekende de verovering van Granada in hetzelfde jaar het einde van elk islamitisch gezag op het Iberische schiereiland. Was het dan ook niet omdat de Arabieren in relatief goede verstandhouding leefden met de Joden dat deze laatsten plots het land uitgedreven werden, dit na vergeefse pogingen om hen tot het Christendom te bekeren.

De “cristaos novos” kregen de pejoratieve bijnaam “marranen”. Dit laatste woord is afgeleid van het Castiliaans “marrano”, of van het Portugees “mahram”, wat wil zeggen : “verboden”, wijzend op de minorisering en uitsluiting van deze bevolkingsgroep.

De marranen te Antwerpen.

Te Antwerpen kende de Portugese Natie sinds het begin van de XV eeuw een bijzondere ontwikkeling. De Portugezen vormden een bevoorrechte minderheid, uiterst actief en invloedrijk in de zakenwereld. Hun "feitorias", handelsvennootschappen, waren de draaispil van de handel. De ladingen die de Portugezen naar Antwerpen brachten, omvatten volgens Guiccardini onder meer edelstenen, drogerijen uit India, suiker en wijn uit Madeira. Uit Antwerpen vertrokken onder meer zilver en andere metalen, Vlaamse en Engelse lakens. De Portugese Natie had van de Antwerpse magistraat in 1511 de beschikking gekregen over de "casa de Portugal". De kolonie telde in 1553 een hondervijftigtal kooplui.

Vele nieuwe Christenen weken naar de Nederlanden uit. Zo mochten Iberische Joden zich krachtens een beslissing uit 1480 bijvoorbeeld te Antwerpen vestigen. Keizer Karel V verleende bovendien nog in 1532 aan de marranen de toelating te Antwerpen te verblijven.

Gelet op de progressieve achteruitgang van de Stad Brugge vanaf 1516, verlieten de vreemde kooplui, de Portugezen op kop, deze stad om zich aan de oever van de Schelde te vestigen, weldra gevolgd door de Engelsen en de Spanjaarden. Alhoewel men ongeveer 150 Portugeese koopliedenfamilies voor 200 Spaanse telde in de eerste helft van de XVI eeuw, waren laatst-genoemden minder invloedrijk. De Portugezen zouden meer faam verwerven dankzij hun zakenrelaties, hun openbaar optreden en hun rijke levensstandaard. Wij spreken hier onder meer over de families Rodrigues, Ximenes, Zampan, Yoalan en Mendes, allen van marraanse afkomst. De Portugezen konden beduidend hogere zakencijfers voorleggen dan de Spanjaarden, de Engelsen, de Duitsers en de Italianen.

In het begin van de XVIe eeuw was Antwerpen een cosmopolitische stad, zeer voorspoedig, met meer dan 100 000 inwoners intra-muros. Tengevolge de Spaanse Furie van 1576 verlieten talrijke kooplieden de stad en zou de bevolking halveren. Ook was kort voordien in 1550 het Edict van Keizer Karel teruggetrokken en kregen op papier slechts 25 Joodse families de toelating om in de stad te mogen blijven. Dankzij de tussenkomst van de Antwerpse burgemeester Van der Meersch zou landvoogdes Maria van Hongarije deze maatregel echter zeer soepel interpreteren. Talrijke marranen, gedwongen bekeerlingen, bleken immers weinig oprecht te zijn bij de beleving van hun nieuw geloof. Zij werkten 's zaterdags niet, zij poetsten hun huis de vrijdagnamiddag, wisselden van kleding vrijdagavond om alsdan een kopieuze maaltijd te benutten, verlicht met de zevenarmige kandelaar.

Tengevolge de Unie van Utrecht van 1579, die de scheiding tussen de Noordelijke en de Zuidelijke Nederlanden bezegelde, verliet een groot deel der marraanse joden de stad naar het Noorden toe. In principe bleven er in de Schedelstad enkel die marranen over die er meer dan 6 jaar vertoefden, en die beloofd hadden de christelijke leer te volgen.

De 16^e eeuw was niet alleen de gouden eeuw op artistiek en cultureel vlak, ook speelden de wetenschappen en de geneeskunde een grote rol. De artsen uit onze contreien lazen de Griekse auteurs in hun oorspronkelijke taal en wezen bijvoorbeeld op het verschil van toepassing van de aderlatingstechniek tussen Hippocrates en de Arabieren. Scheurbuik, pest, lepra en syfilis werden bestudeerd alhoewel het niet altijd gemakkelijk was deze laatste ziekte te onderscheiden van lepra. Hiervoor werden er visitaties opgericht, waarbij de drie oudste geneesheren en de drie oudste chirurgen van de stad tot een overeenkomstige diagnose dienden te komen zodat de leprozen definitief buiten de stad konden gesekwestreerd worden (Dambrugge en Ter Zieken).

De aantrekkingskracht van Antwerpen voor de marraanse geneesheren was onder meer te vinden in de mogelijkheden om er wetenschappelijke kennis te vergaren en uit te wisselen. Belangrijk in dit verband was de positie van de metropool als één van de belangrijkste centra van de boekdrukkunst, waar een zeventigtal meesterdrukkers actief waren. De bekendste onder hen was Christoffel Plantijn die aan het hoofd stond van zijn officina tussen 1555 en 1589. De uitgeverij zou tot in de XIXe eeuw haar activiteiten verderzetten onder leiding van de familie Moretus. De uitstraling van de Officina Plantiniana was enorm.

De marraanse geneesheren te Antwerpen.

Verscheidende marraanse geneesheren te Antwerpen behoorden tot de stedelijke elite en kenden er een vruchtbare en beroemde carrière.

Amatus Lusitanus, met zijn echte naam Juan Roderigo de Castello Branco werd in 1511 in Portugal geboren uit marraanse ouders. Na zijn studies te Salamanca en een korte medische praktijk in zijn geboorteland week hij in 1533 uit naar Antwerpen waar hij 7 jaren verbleef. Zijn eerste boek "*Index Dioscorides*" werd er in 1536 gepubliceerd. De auteur beschrijft er de eigenschappen van alle geneeskundige planten die hij kent en geeft de vertaling van hun naam in de verschillende talen. Zijn kennis had hij vergaard in het Indische Huis te Lissabon, in het Portugese Huis te Antwerpen alsmede in de tuin der Franciscanen van diezelfde stad, traditionele gastheren van de Portugese vluchtelingen. Ook zou hij een deel van zijn handboek over pathologie, *Centuriae*, te Antwerpen publiceren. Hij verliet nadien de metropool voor Italië, alwaar hij in 1550 de leerstoel Anatomie te Ferrara bekleedde, en aldaar de aderkleppen ontdekte, en waar hij nadien gedurende korte tijd Paus Julius III te Rome verzorgde. Diens opvolger, Paulus IV was vijandig gezind ten opzichte van de maranen, zodat Amatus Lusitanus uiteindelijk in 1568 te Salonica in ballingschap overleed.

Een andere Luis Nuñez, vriend van Amatus Lusitanus, niet te verwarren met de zoon van Alvaro, werd te Santarém geboren in het begin van de XVIe eeuw. Hij studeerde te Salamanca en onderwees logica, wijsbegeerte en moraal te Lissabon en te Coïmbra, om zich nadien te Antwerpen te vestigen, waar hij in 1545 een geneeskundig woordenboek publiceerde. Hij genoot een goede faam : hij werd onder meer naar Parijs geroepen om er koningin Catharina de Medici te verzorgen en werd ontboden naar de Brabantse hoofdstad om de zorgen te verstrekken aan de koningin van Engeland, die op doortocht te Brussel plots een hevige koortsopstoot had gekregen.

Garcia Lopez studeerde aan de recent opgerichte jezuïeten-universiteit van Evora alsook te Salamanca, en trok nadien naar Frankrijk, Vlaanderen en Antwerpen. Hij behaalde zijn doctoraat te Leuven en publiceerde in 1564 te Antwerpen zijn "*Commentarii de varia medicae lectione*". Hij keerde te Evora terug in 1572, waar hij, veroordeeld door de Inquisitie, op de brandstapel ter dood werd gebracht.

Emmanuel Gomez, rond 1580 te Villa Viçosa in Portugal geboren, volbracht eveneens zijn studies te Evora en te Salamanca. Rond 1597 emigreerde hij naar Antwerpen, waar hij vanaf 1636 gedurende 13 jaar tot stadsarts aangesteld werd. Zijn interesse ging vooral uit naar de behandeling van de pest en hij publiceerde hierover verschillende traktaten. In zijn boek "*De Pestilentiae curatione*" van 1643 gaat hij er prat op een bijzonder poeder en een laxatieve biersoort ontdekt te hebben, die preventieve eigenschappen zouden vertonen tegen de kwaal. Dit poeder moest gedragen worden in een zakje tegen de borst of onder de linker oksel. Het bier werd door hem in bewaring gegeven bij de Zwartzusters en bij de Cellebroeders. De drank werd gratis uitgedeeld aan de behoeftigen : drie pinten aan de mannen, twee aan de vrouwen, en één aan de kinderen. Noch de samenstelling van het poeder, noch deze van het bier werden ooit door Gomez prijsgegeven. Hij wees ook op het onnut van het drinken van melk bij pthisia, d.w.z. tuberculose. Hij was tevens poëet en schreef gedichten over spinnen, mieren en bijen. Hij overleed te Amsterdam.

Van Antonio Spinosa weet men niet of hij in Spanje of Portugal geboren werd. In 1628 vinden wij hem terug in het Spaans Hospitaal te Mechelen en in 1631 werd hij garnizoensarts te Antwerpen, waar hij tevens een privaat klienteel opbouwde. Samen met Lazarus Marcquis was hij aan het sterfbed van Rubens aanwezig en zou nadien zijn familie te Amsterdam vervoegen alwaar hij op gevorderde leeftijd overleed.

De familie Nuñez.

De familie Nuñez die zich omstreeks 1550 te Antwerpen kwam vestigen, was van Iberische marraanse afkomst. Alvarez Nuñez, vader van Luis (Ludovicus) was gedurende enige tijd als medisch hoogleraar verbonden aan de Leuvense Alma Mater en heeft gedurende 30 jaar te Antwerpen de geneeskunde particulier beoefend. Hij behoorde tot de groep der talrijke Portugees-marraanse geneesheren die te Antwerpen, dank zij de Arabisch-Islamitisch een derhalve ook Griekse herbronning, de geneeskunde van de 16^e eeuw een nieuw medisch elan zou geven. De boekdrukkunst die op dat ogenblik onder meer met Christoffel Plantijn te Antwerpen een grote opgang kende, zou hierbij een stimulerende rol spelen. Alvares Nuñez publiceerde bij deze drukker aantekeningen bij het handboek van een beroemde Spaanse chirurg Arcaeus waarin de voorkeur gegeven wordt aan een conservatieve behandeling van wonden ter plaatse zelf in verband met aldus heelkundige indicaties tot het strikte minimum te herleiden.

Ludovicus Nonnius werd te Antwerpen geboren in 1553, behaalde zijn medisch diploma te Leuven rond 1577 en vestigde zich nadien in zijn geboortestad, waar hij verkoos te blijven na de scheiding der Nederlanden. Hij bouwde een belangrijk cliënteel op, en werd in 1620 één der medestichters van de eerste medische beroepsvereniging in de Zuidelijke Nederlanden : het "Collegium Medicum Antverpiense".

Geneesheer, natuurhistoricus, schrijver, Latijns dichter, numismaat en kenner van de Latijnse en Griekse auteurs, is deze man een voorbeeld van de humanist uit de Renaissance. Hij stierf in 1645 op de leeftijd van 92 jaar. Vele gegevens wijzen erop dat Nonnius en Rubens bevriend zijn geweest. De titelprenten van twee van Nonnius' boeken werden getekend door de Antwerpse meester. Er is verder het portret van Nonnius door Rubens. Ten slotte won Rubens Nonnius' raad als medicus herhaaldelijk in : zijn diëtetische voorschriften werden door de kunstenaar op prijs gesteld.

Van de hand van Ludovicus Nonnius zijn meerdere geschriften tot ons gekomen : zijn briefwisseling met Justus Lipsius en met de Dordtse schrijver-arts Jan van Beverwyck, zijn commentaren op de Latijnse klassieken, boeken over aardrijkskunde en geschiedenis en diverse werken over numismatiek. Een aparte verdienste van de auteur is dat hij kan worden beschouwd als grondlegger van de medische diëtetiek. Hij was de eerste om de voedings-middelen vanuit medisch-hygiënische hoek systematisch te bestuderen. Zijn werk steunde evenwel hoofdzakelijk op empirisme en de boekenwijsheid uit zijn tijd.

In het eerste boek van Nonnius over dieetleer, "*Ichthyophagia*", worden 37 edele vissoorten beschreven en stelt hij voorop dat het eten van vis zeer gezond is. Het magnum opus van Nonnius is zijn "*Diaeticon sive de re cibaria libri IV*" (eerste uitgave 1627, tweede aangevulde en herwerkte uitgave 1645). De vier delen van het "Diaeticon" zijn doorspekt met referenties aan en commentaren van talrijke auteurs.

De werken van Nonnius hebben een grote vermaardheid gekend, wat ook voor medische boeken zeldzaam was. Heden ten dage blijven de algemene principes die de auteur over "gezond eten" heeft neergeschreven, hun waarde behouden. Vanzelfsprekend berustte zijn visie enkel op empirisme, reden waarom vele van zijn raadgevingen niet zonder meer kunnen worden gevolgd. Desalniettemin kan ook nu nog de aandrang waarmee Nonnius het eten van vis en het drinken van bronwater heeft aangeraden, ten volle worden onderschreven.

Besluit :

Samengevat kan er gesteld worden dat alhoewel de meeste joodse marraanse geneesheren hun stempel drukten op de 16^e eeuwse Antwerpse geneeskunde, zij spijtig genoeg, op een paar uitzonderingen na, slechts gedurende een relatief korte periode in de stad vertoefden. Men beschuldigde hen ervan in het geheim trouw te zijn gebleven aan hun joodse religie en zij voelden zich dan ook genoodzaakt verder uit te wijken naar de voor hen meer gastvrije Noordelijke Nederlanden. Hun medische traktaten zouden geruime tijd referentiewerken blijven.

Referenties

- BAUDOUIN F., Geneesheren in Rubens'omgeving. In: Liber Memorialis 350 jaar Collegium Medicum Antverpiense. Antwerpen, Koninklijke Geneeskundige Kring, 1970, pp.55-63.
- BRUCE-CHWATT L.J., Ludovicus Nonnius, M.D., 1553-1645, Bulletin of the New-York Academy of Medicine, Second Series. vol 60, n°9, pp 938-943, november 1984.
- PINES J., Les médecins marranes espagnols et portugais à Anvers aux XVIe et XVIIe siècles, Yperman (Louvain) 9: 1-8, 1962
- RICON-FERRAZ A., Portuguese physicians of the XVIth and XVIIth in Antwerp, Proceedings of the XXXIInd International Congress on the History of Medicine, Antwerp 1990, E. Fierens, J.P. Tricot, T. Apelboom, M. Thiery eds, SBHM, 1991, pp. 1249-1254